

4. Федченко Ю.Г. Епідеміологічні особливості захворюваності і поширеності виразкової хвороби шлунка і дванадцятипалої кишки серед працездатного населення України //Вісник соціальної гігієни та організації охорони здоров'я України. – 2005.- №2.- с.46-50.
5. Choroby wrzodowej zoladka. Co powinienem wiedziec o swojej chorobie? Vademecum pacjenta.- Warszawa.
6. Передерий В.Г., Ткач С.М., Передерий О.В. Диагностика и лечение хронического гастрита, язвенной болезни желудка, язвенной болезни двенадцатиперстной кишки, болезни Менетрие, предупреждение злокачественной лимфомы и рака желудка, вызванных *Helicobacter pylori* в вопросах и ответах гастроэнтеролога врачу общей практики и пациенту.- Киев.- 1999.- 188 с.
7. Фирсова Л.Д. Опыт работы "Школы больного язвенной болезнью двенадцатиперстной кишки"//Экспериментальная и клиническая гастроэнтерология.- 2003.- №1.- с.114.
8. Хартія працівників охорони здоров'я.- Львів: Свічадо.- 2001.- 96 с.

В. М. ЧЕРНОБРОВКІН, О. А. МАРУСЕНКО

РОЗВИТОК ЦІННІСНОГО КОНТИНУУМУ І ПІДВИЩЕННЯ СТРЕСОСТІЙКОСТІ СТАРШОКЛАСНИКІВ З НЕПОВНИХ СІМЕЙ ЗА ДОПОМОГОЮ ТВОРЧОГО ПРОЦЕСУ

В статті проаналізований вплив творчості на розвиток ціннісного континуума та підвищення стійкості до стресів старшокласників з неповних сімей.

В статтє проанализировано влияние творчества на развитие ценностного континуума и повышение устойчивости к стрессам старшеклассников из неполных семей.

In the article, influencing of creation on development of valued continuum and increase of stability is analysed to stresses of senior pupils from incomplete families.

Постановка проблеми в загальному вигляді та її зв'язок з актуальними науковими і практичними завданнями

У сучасній психологічній літературі останнім часом все більше уваги приділяється питанням творчої реалізації особистості, а також використанню елементів творчості, зокрема, у формі арттерапії, для вирішення досить широкого спектру психологічних проблем. Не менш актуальною проблемою сьогодні, з урахуванням сучасних соціокультурних реалій, є стан ціннісного континууму підростаючого покоління і характер реагування підлітків і осіб раннього юнацького віку на змінні умови соціального середовища.

Сім'я є тим соціокультурним середовищем, в якому дитина отримує свій первинний соціальний досвід. На думку Н. Ю. Синягиної, сучасна сім'я щільно включена в різні механізми суспільної взаємодії і будь-які соціально-економічні колізії не можуть не позначитися на якості дитячо-батьківських стосунків. Особливої уваги в цьому контексті заслуговують діти і підлітки з неповних сімей [14].

В результаті фрустрації однієї з базисних потреб дитини – потреби в батьківській любові і турботі з великою вірогідністю розвиваються деформації особистісної, когнітивної, афективної і поведінкової сфер, закладаються опозиційні форми поведінки [6]. І одним із стабілізуючих і розвиваючих чинників в подібній ситуації може стати творчий процес, в різних його варіаціях і формах.

У найзагальнішому сенсі творчість розглядається як діяльність, результатом якої є створення нових матеріальних і духовних цінностей, що породжує щось нове, чого раніше не було [3; 4; 7; 12].

Л. Н. Галігузова, розглядаючи процес творчості стосовно дітей, вказує, що «потрібно робити акцент на суб'єктивній стороні творчого процесу, на тому, що дитина відкриває і перетворює в собі, в своєму баченні світу незалежно від ступеня усвідомлення і зовнішньої результативності цього процесу» [4].

На думку Л.С. Виготського, творчість виявляється всюди, де людина уявляє, відступає від стереотипу, змінює, створює хоч часточку нового для інших або для самої себе [3].

Певну допомогу в поясненні механізмів позитивного впливу творчого процесу можуть надати роботи Н.І.Непомнящої, де постулюється наявність сутнісних, первинних властивостей людини, які актуалізуються в процесі творчості і гри [9].

Як підкреслює В. О. Моляко, у психологічному визначенні творчості мусить бути

відображений момент суб'єктивної значущості, тобто творчість – це діяльність, яка сприяє створенню, відкриттю чогось раніше невідомого саме для даного суб'єкту [7].

У різних психологічних школах існують різні точки зору на механізми, природу і психотерапевтичний вплив художньої творчості.

З погляду класичного психоаналізу, образотворча діяльність розглядалася як окремий випадок сублімації інстинктивних прагнень з перетворенням їх в художньо-образне уявлення.

Не дивлячись на те, що психоаналітичний напрям і безпосередньо, теорія З.Фрейда, вплинули на позицію багатьох арттерапевтів, пояснити природу художнього таланту, за визнанням самого З. Фрейда, психоаналіз не може. Надалі, в рамках психодинамічного напрямку, дослідники намагалися розглядати процес творчої експресії вже з декілька інших позицій: Е. Кріс підкреслював роль творчої уяви в даному процесі, акцентуючи увагу на взаємодії свідомого і несвідомого компонентів з творчим перетворенням останнього; А. Еренцвейг указував, що свідомість не нав'язує свого порядку несвідомому, а дозволяє лише зафіксувати той порядок, який прихований там, додати йому певні контури [5; 15; 16].

Творчий процес дозволяє не тільки гармонізувати психічні структури особистості, але й в першу чергу, опрацювати психологічні комплекси, розрядивши їх негативний потенціал. Представляє інтерес той факт, що ті або інші психологічні феномени, такі, наприклад, як страх, агресивність, тривожність та інші, в методиці проєктивного малювання, наприклад, знаходять схожу символічну форму виразу в різних вікових групах і у різних осіб. Наприклад, в одній з найбільш інформативних методик – зображенні неіснуючої тварини, такі деталі, як кігті, гострі ікла, роги, шпильки, голки, гострі кути свідчать про агресію. Луска, панцир, щити зустрічаються в малюнках осіб, що відчують потребу в захисті; про фобії свідчить зображення крупних зачорнених очей; всілякі прикраси, такі, наприклад, як павине пір'я, бантики говорять про демонстративність, що властива особистості, а крила – про мрійливість і схильність до компенсаторного фантазування [2; 5; 8; 9; 11; 13].

У проєктивному методі досить чітко простежується якийсь універсальний символізм виразу тих або інших психічних станів і особливостей особистості, що відображене в багатому емпіричному матеріалі, напрацьованому в даній області.

К. Юнг трактував символістичне створення як універсальний спосіб психічної експресії, використовуваний на різних етапах психічного розвитку і пов'язаний з динамікою несвідомого, – як особистісного, так і колективного. Причому символи, що відображають динаміку колективного несвідомого, були названі ним архетипичними. Якраз з цими символами учений пов'язував дію «трансцендентної функції» психіки, яка визначає психічну саморегуляцію і розвиток індивіда [17].

Психічний феномен, що спочатку несе негативне смислове і афективне навантаження, будучи втіленим в процесі художньої експресії, частково втрачає свій психотравмуючий потенціал. На уявленнях про символічне мислення будує пояснення зцілюючої дії образотворчої діяльності Д. Шавер'єн, вважаючи символістичне створення за механізм, що забезпечує зв'язок суб'єктивної і об'єктивної реальності; за ту мову, на якій суб'єкт може спілкуватися з самим собою і навколишнім світом. Завдяки механізму перенесення, яке в арттерапевтичному процесі часто має негативний характер, художній образ перетворюється на «засіб втілення афектів». Між ним і художником, що створив його, встановлюється певний зв'язок; навіть якщо образ недосконалий, він, проте, автентичний і є втіленою психоемоційною реальністю особистості [19].

Відомі випадки, коли знищення авторами малюнків, що зображають всілякі дитячі страхи, давало виразний позитивний клінічний ефект. На думку Р. Ассаджолі, М. Мілнер і деяких інших дослідників, художня експресія сприяє психічній трансформації і освоєнню нових форм індивідуального досвіду. Її найголовніша функція полягає в створенні нового, в отриманні іншого світосприймання і світовідчуття шляхом взаємодії свідомого і несвідомого компонентів психіки [1; 8; 11; 13; 15; 18].

Як підкреслює Р. Ассаджолі, несвідоме представляє ту частину психічного, яка недоступна безпосередньому усвідомленню. Ми можемо отримати інформацію про процеси, що відбуваються в несвідомій психіці (і в цьому Р. Ассаджолі дотримується психоаналітичної точки зору) завдяки методу вільних асоціацій, аналізу обмовок, сновидінь, ключових слів – методик, що дозволяють обійти цензуру свідомості. Проте, до вищезгаданих способів, Р. Ассаджолі додає і так званий вільний малюнок – як найбільш легкий і практичний метод аналізу і інтерпретації несвідомого змісту. Пригнічений психоемоційний матеріал визначає установки особистості, порушує баланс процесів, що відбуваються в психофізичній системі людини і таким чином провокує відхилення різного роду. У методі вільного малювання людина зображає все, що представляється йому в даний момент, не звертаючи уваги на досконалість виконавчої техніки. Такий прихований зміст знаходить явну форму.

Наступним етапом є інтерпретація зображення і його розуміння. Спостерігаючи прояв феноменів, що втілені на папері, можливо отримати уявлення про несвідомі сили, що визначають установки і поведінку особистості. Розуміння веде до звільнення від впливу і контролю цих сил [1; 11; 13; 15].

Однією з найважливіших технік арттерапевтичної дії є техніка активної уяви, що спрямована на зіткнення свідомого і несвідомого з метою примирення їх між собою шляхом відкритої взаємодії [10; 11; 13].

З позицій гуманістичної психології, коректувальний потенціал арттерапії пов'язаний також з наданням особистості необмежених можливостей для пізнання свого «Я», самовираження і самореалізації в продуктах творчості. Створювані роботи не тільки об'єктивують афективно-особистісне відношення до світу, але також оптимізують процес комунікації і розвитку відносин із значущими іншими. Інтерес до продуктів творчості з боку оточення, схвалення творчості і його автора позитивно впливають на самооцінку особистості і підвищують ступінь її самоприйняття [9; 10; 11; 13].

Арттерапія є багатоплановим і багатоаспектним процесом. Як підкреслює О.Копитін, все різноманіття чинників, що діють в даному методі, можна звести до трьох найважливіших: а) чинника художньої експресії; б) чинника психотерапевтичних відносин; в) чинника інтерпретації і вербального зворотного зв'язку [5].

Метод арттерапії може застосовуватися в індивідуальному і груповому режимах. Використання елементів методу в груповій роботі дає додаткові позитивні ефекти, допомагаючи вирішенню конфліктів і оптимізації внутрішньогрупових комунікативних процесів і відносин. Метод стимулює уяву, привносить елемент гри, що допомагає в розв'язанні низки особистісних проблем; арттерапевтичні методики також знаходять своє застосування в практиці сімейної психотерапії, дозволяючи позиціонувати внутрішньосімейні взаємини шляхом сумісної образотворчої діяльності. Визнається і освітня цінність арттерапії, оскільки цей метод сприяє розвитку пізнавальних навиків. Коректувальний потенціал арттерапії дозволяє рекомендувати її як основний або допоміжний метод в таких випадках, як актуальний стрес, фрустрація, емоційна депривація, труднощі емоційного розвитку, високий рівень особистісної і ситуативної тривожності, спотворення самооцінки, фобічні реакції різного генезу, внутрішньоособистісні і міжособистісні конфлікти, депресія, афективні розлади, неадекватність «Я-концепції», нерозвиненість мотиваційного компоненту діяльності тощо [5; 8; 10; 11; 13; 15].

Враховуючи вищесказане, ми поставили перед собою мету вивчити стан ціннісного континууму і окремі аспекти афективної сфери, що відносяться, в першу чергу, до стресостійкості осіб раннього юнацького віку з неповних сімей і дослідити ефективність впливу деяких арттерапевтичних методів в плані корекції можливих порушень у вищезгаданих сферах. Крім того, ми поставили перед собою завдання проаналізувати можливі механізми впливу творчого процесу на ціннісну і афективну сфери, а також на окремі сторони особистості респондентів раннього юнацького віку з неповних сімей.

Викладення основного матеріалу дослідження з повним обґрунтуванням отриманих наукових результатів

Експериментальна робота проводилася на базі загальноосвітніх шкіл міста Луганська в період 2006-2008 років і передбачала: первинне дослідження, що включає систематичне спостереження, бесіду і комплекс психодіагностичних методів, спрямованих на вивчення ціннісних орієнтацій старшокласників з неповних сімей, дослідження ресурсу стресостійкості, а також розробку і застосування арттерапевтичного тренінгу, спрямованого на корекцію виявлених проблемних зон з подальшим повторним дослідженням ціннісного континууму і афективної сфери старшокласників.

У первинному дослідженні ціннісних орієнтацій старшокласників використовувалися: систематичне спостереження, бесіда і комплекс психодіагностичних методів: дослідження ціннісних орієнтацій за Рокічем; методику «Незавершені речення» за Д. Саксом і Леві методику діагностики рівня суб'єктивного контролю (РСК) Дж. Роттера – адаптований варіант Бажіна, Голинкіної З., Еткінда А. Рівень стійкості до стресу ми визначали за допомогою методики Н. Водоп'янової і М. Штейна, де розраховувався індекс ресурсності у відсотках: (низький рівень – менше 35 %; середній рівень – 36-45 %; високий рівень – від 46 %).

Всі дані оброблені за допомогою статистичних методів (визначення середніх величин, а також достовірності отриманих відмінностей з використанням t – критерію Ст'юдента для взаємозалежних змінних).

В ході бесід з учнями було виявлено, що в 84 % випадків у них в тій або іншій формі були присутні негативні відчуття (образа, розчарування, досада) і засудження по відношенню до ситуації в

сім'ї. У переважній більшості випадків подібні переживання адресувалися батькам, і лише в 10 % випадків було відмічено амбівалентне відношення до матері.

Первинне дослідження ціннісного континууму старшокласників за методикою Рокіча довело, що найбільш значущим у ряді їх термінальних цінностей є «здоров'я», «любов», «наявність хороших і вірних друзів», а також «життєва мудрість», «щасливе сімейне життя», і «упевненість в собі» (від 0,849 до 0,547 ум. од.). Бажаними цінностями старшокласники вважають «активне діяльне життя», «матеріальну забезпеченість» і «суспільне визнання» (0,536 - 0,512 ум. од.). Достатньо нейтральними виявляються такі цінності, як «свобода», «пізнання» і «цікава робота», «розвиток» і «творчість», а до цінностей, що відкидаються учні відносять «розваги», «красу природи і мистецтва», «щастя інших» (від 0,51 до 0,238 ум. од.). Серед інструментальних цінностей ключовими для старшокласників були: «життєрадісність» (0,753), «освіта» (0,685), «акуратність» (0,67), «чесність» (0,592), «вихованість» (0,587) і «тверда воля» (0,542). «Незалежність» (0,53), «відповідальність» (0,522) і «чуйність» (0,503) відносяться до зони бажаних цінностей. Нейтральними для респондентів виявляються: «раціоналізм», «широта поглядів» і «старанність»; неprestижними – «терпимість», «сміливість у відстоюванні своєї точки зору» і «самоконтроль». І, нарешті, «високі запити», «ефективність в справах» і «непримиренність до недоліків в собі і інших» потрапили в розряд цінностей, які відкидаються учнями.

За допомогою методики «Незавершені речення» були виявлені проблемні зони в системі цінностей старшокласників з неповних сімей, до числа яких увійшли: «відношення до батька» (- 0,45 балів), «відношення до сім'ї» (1,84 балу) і «відношення до себе»; дослідження рівня суб'єктивного контролю старшокласників констатувало екстернальний рівень останнього.

Дослідження індексу ресурсності протистояння стресу за Н. Водоп'яноюю і М. Штейном дозволило визначити низькі показники такого: 27,9%, що набагато нижче за нормативну межу (35%).

Враховуючи вищезазначені особливості системи ціннісних орієнтацій старшокласників з неповних сімей, а також показник стійкості до стресу, нами був спроектований тренінг, що передбачав широке використання елементів творчості у формі художньої експресії, музичної терапії, літературно-музичних композицій, а також розвиваючої рефлексивної взаємодії.

Інструментальна сторона тренінгу була скомпонована з урахуванням тих проблемних зон, які були виявлені в системі цінностей старшокласників в ході констатуючого експерименту. Вправи і завдання містили компоненти активної і пасивної арттерапії, прийоми художньої експресії, театралізування, роботу з неструктурованим пластичним матеріалом, широке використання фонових музичних засобів в структурі літературних композицій. Всі елементи тренінгу були структуровані в певну систему, з урахуванням взаємодії їх семантичної і естетичної складової. Системостворювальними тут виступали такі семантичні одиниці, як: актуалізація загальнолюдських цінностей, гуманістичних аспектів міжособистісного спілкування, підвищення цінності творчості, самовиховання і відповідального відношення до життя, цінностей розуміння і прощення.

В ході проведення тренінгу, при виконанні ряду вправ, зокрема на „розуміння і прощення”, на „уміння почути іншого і встати на його позицію”, в 31% випадків мали місце достатньо виражені афективні відреагування конфліктного матеріалу, а в мотивах малюнків, які зображали дитячу і актуальну образи респондентів, фігурували темні тони, зачорнені геометричні фігури, абстрактні елементи з негативною емоційно-змістовною компоновкою (чорні блискавки, серця, що „плачуть”). Малюнки пізніше знищувалися їх авторами за бажанням.

Після уважного прослуховування літературно-музичних композицій на вірші С.Шефнера «Книга образ», Б. Окуджави «Засудите спочатку себе самого», а також на вірші одного з авторів даної роботи: «Як багато в натовпі самотніх»; «Метелик»; „Віщі сни”, у більшості старшокласників нівелювалися комунікативні бар'єри і вони відкрито говорили про свої відчуття, відзначаючи «полегшення», яке наступило в результаті втілення в малюнку глибинних дитячих образ, багато з яких було пов'язане з фігурою батьків школярів; про усвідомлення необхідності розуміння і прощення, чому, на їх думку, немало сприяли літературно-музичні композиції.

Подібні реакції ми спостерігали також і в ході опрацювання теми «гуманістичних цінностей», «цінностей творчості» і тематики відносин з іншими людьми. Тут процесам усвідомлення сприяли прийоми театралізування, вільного малюнка, а також літературно-музичні композиції на вірш Р. Кіплінга «Заповіт», і на авторські твори: «Музика душі»; «Білий мандрівник»; «Ієрогліф доли»; «Це не просто»; «Запасна колія».

Учні активно включалися в обговорення пропонованих тим, імпровізували, відкрито обговорюючи питання, що мають високу суб'єктивну значущість.

Підводячи підсумки проведеного експерименту, можна говорити про наступне: розроблений тренінг з використанням арттерапевтичних засобів зробив певний позитивний вплив на стан і динаміку ціннісних орієнтацій старшокласників і на рівень їх стресостійкості. Зміни, що були виявлені за допомогою стандартних методик, свідчили про достовірні зрушення деяких параметрів, проте, велика частина змін залишалася на рівні тенденції (табл. 1).

В результаті проведення тренінгу у ряді термінальних цінностей достовірно підвищилася питома вага поняття «Щастя інших» (зростання показника від 0,261 до 0,398 ум. од.; $p = 0,02$), а серед цінностей інструментальних значущо змінилися два параметри – «вихованість» (зростання показника від 0,661 до 0,809 ум. од.; $p = 0,04$) і «відповідальність» (зростання показника від 0,522 до 0,679 ум. од.; $p = 0,02$). Аналіз семантичних показників модифікованої методики «Незавершені речення» Сакса і Леві свідчив про достовірне поліпшення під впливом тренінгу відношення старшокласників до батька від – 0,45 до 1,63 балів, ($p = 0,005$) і відношення до друзів – від 2,813 до 3,75 балів ($p = 0,005$); іншими словами, запропонована технологія з використанням елементів творчості коректувала сферу сімейних цінностей і підвищувала значущість відносин з іншими людьми.

Було відмічено певний вплив тренінгу на рівень суб'єктивного контролю особистості і достовірну зміну його показників убік інтернальності, хоча в цілому рівень суб'єктивного контролю залишився тим же (екстернальним).

Було також відмічено, що в результаті проведених занять, не достовірно підвищувався індекс ресурсності протистояння стресу від $27,9 \pm 7,6 \%$ до $33,87 \pm 7,7 \%$ ($p > 0,05$), хоча він так і не досягнув середнього рівня (36-45 %).

Цікавим є те, що в ході повторних бесід учасники тренінгових занять свідчили, що вони, навчившись прощати образи, розуміти і виправдовувати інших людей, почали усвідомлено і творчо відноситися до свого життя, стали «ближчими до самих себе»; «більш реальними», «самостійнішими», що свідчить на користь актуалізації сутнісних властивостей особистості. Таким чином, сам творчий процес може бути розглянутий як механізм актуалізації сутнісних особистісних властивостей.

Аналізуючи актуальні реакції старшокласників в ході тренінгових занять, які полягали у втіленні, а потім і в афективному відреагуванні особистісно-значущого психічного змісту, враховуючи суб'єктивне відчуття «полегшення» і «прояснення» щодо важливих складових системи ціннісних орієнтацій особистості, збільшення індексу ресурсності протистояння стресу, можна допустити дію катарсичних механізмів на тлі процесу стимуляції семантичних підструктур психіки за допомогою активізації естетичних підструктур, яка узгоджується з основними положеннями психоестетичної парадигми (Тулупов І. І., Шевандрін Н. І., 2000).

Таблиця 1

Динаміка параметрів системи ціннісних орієнтацій і індексу ресурсності старшокласників з неповних сімей в результаті проведення тренінгу

№ п/п	Параметр	До тренінгу	Після тренінгу	p
1	«Щастя інших»	0,261	0,398	0,02
2	«Вихованість»	0,661	0,809	0,04
3	«Відповідальність»	0,522	0,679	0,02
4	«Відношення до батька»	– 0,45	1,63	0,005
5	«Відношення до друзів»	2,813	3,75	0,005
6	Індекс ресурсності	27,9	33,87	0,05

Отримані дані дозволяють говорити, що в результаті тренінгу з використанням елементів творчості у формі активної і пасивної арттерапії, знайшло підтвердження припущення про те, що на розвиток ціннісного континууму і підвищення стресостійкості особистості старшокласників з неповних сімей позитивно впливає застосування арттерапевтичних методик. Це, вочевидь, пов'язано із специфічними механізмами дії творчого процесу, які, спільно з іншими чинниками сприяють

оптимальній інтеріоризації соціокультурних і духовно-етичних цінностей, розвитку сутнісних, онтологічних властивостей особистості і придбанню нею індивідуально значущих сенсів, що вкрай важливо для осіб раннього юнацького віку, що виховуються в неповних сім'ях. Крім того, творчий процес оптимізує стійкість особистості до стресових впливів, що побічно виражається в підвищенні індексу ресурсності.

Оскільки в структурі тренінгу максимальне значення було приділене різним арттерапевтичним прийомам, використанню засобів художнього і естетичного самовираження, музики як фонові компоненти і як невід'ємній частині літературно-музичних композицій, ми можемо припустити, що в основі отриманих позитивних ефектів лежать катарсичні реакції психіки і, можливо, розвиток її семантичних ціннісних підструктур за рахунок стимуляції підструктур естетичних. Отримані результати можуть свідчити про те, що організація естетичного простору, використання творчого процесу у вигляді широкого спектру арттерапевтичних методик, що апелюють в першу чергу до естетичної підструктури психіки, сприяє актуалізації її семантичної підструктури і створює сприятливі умови для свідомого засвоєння цінностей і розвитку ціннісних орієнтацій. Крім того, творчий процес, є тією рушійною силою, яка стимулює розкриття сутнісних властивостей особистості, що особливо актуально для раннього юнацького віку, сенситивного відносно засвоєння цінностей і визначення світоглядних пріоритетів особистості, а також формування особистісної стійкості старшокласників з неповних сімей до психотравмуючих і стресових ситуацій соціального середовища.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Ассаджолі Р. Психосинтез: теорія і практика. – М., 1994.
2. Венгер А. Л. Психологические рисуночные тесты: Иллюстрированное руководство. – М., 2004.
3. Выготский Л. С. Психология искусства. – М.: Педагогика, 1987. – 344 с.
4. Галигузова Л. Н. Творческие проявления в игре детей раннего возраста // Вопросы психологии. – №2. – с.17-26.
5. Копытин А. И. Системная арт-терапия. – СПб., 2001.
6. Мак-Вильямс Н. Психоаналитическая диагностика. – М., 1998.
7. Моляко В. О. Методологічні та теоретичні проблеми дослідження психології творчої діяльності / Стратегії творчої діяльності: школа В. О. Моляко. – К.: „Освіта України”, 2008. – С. 7-51.
8. Мухина В. С. Изобразительная деятельность ребенка как форма усвоения социального опыта. – М., 1984.
9. Непомнящая Н. И. Психодиагностика личности: теория и практика. – М., 2003.
10. Осипова А. А. Общая психокоррекция. – М., 2002.
11. Остер Дж., Гоулд П. Рисунок в психотерапии. – М., 2000.
12. Пономарев Я. А. Психология творчества. – М.: Наука, 1976. – 306 с.
- 13 Романова Е. С., Потемкина О. Ф. Графические методы в психологической диагностике. – М., 1992.
14. Синягина Н. Ю. Психолого-педагогическая коррекция детско-родительских отношений. М. – «ВЛАДОС» – 2005.
15. Соколова Е. Т. Проективные методы исследования личности. – М., 1980.
16. Фрейд З. Основные принципы психоанализа. – М., 1998.
17. Юнг К. Психология бессознательного. – М., 1996.
18. Milner M. (1989). *The Suppressed Madness of Sane Men*. London: Tavistock.
19. Shaverien J. (1992). *The Revealing Image: Analytical Art Psychotherapy in Theory and in Practice*. London and New York: Routledge.